

Н. С. Юзікова, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного
і кримінального права
Дніпропетровського національного
університету ім. Олеся Гончара

ФОРМУВАННЯ У НЕПОВНОЛІТНІХ МОТИВАЦІЇ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ЖОРСТОКОСТІ ТА АГРЕСІЇ ПРИ ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНІВ

У статті проаналізовано складові процесу формування мотивації до застосування жорстокості й агресії при вчиненні злочинів неповнолітніми. Визначено об'єктивні та суб'єктивні фактори формування жорстокості у поведінці неповнолітніх. Детальний аналіз таких факторів може слугувати підґрунтям у розробці комплексної системи запобіжних заходів і протидії підлітковому насильству соціальними інститутами суспільства.

В статті проаналізовані складові процесу формування мотивації жорстокості та агресії при скоєнні злочинів неповнолітніми. Виділені об'єктивні та суб'єктивні фактори формування жорстокості в поведінці неповнолітніх. Детальний аналіз цих факторів може слугувати основою в розробці комплексної системи превентивних заходів та протидії насильству соціальними інститутами суспільства.

In the article the constituents of formation process of motivation to application of cruelty and aggression at committing crime by minor are analyzed. The objective and subjective factors of cruelty formation are distinguished in behavior of minors. The detailed analysis of these factors can serve as basis in development of the complex system of preventive measures and counteraction of violence by the social institutes of society.

Ключові слова. Агресія, жорстокість, фактори, поведінка неповнолітніх, соціальні інститути.

Вступ. За останні роки у всьому світі спостерігається зростання насильницьких дій, поєднаних з особливою жорстокістю, вандалізмом та наругою над людиною. Такі соціально небезпечні прояви, зазвичай пов'язані з поняттям агресії, агресивності, викликають занепокоєння.

© Н. С. Юзікова, 2011

Дослідження генезису соціальної передумови жорстокості й агресії в поведінці людини відбувається з позиції різних галузей знань: психології (загальної та юридичної), педагогіки, психіатрії, кримінального права та криминології.

Проблематика агресії, агресивності значною мірою розкривається крізь призму досліджень у медичній сфері, зокрема клінічній психіатрії. Можемо назвати праці І. А. Фурманова (Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция), В. С. Битенського, В. В. Куницької, А. П. Савостіна (Подростковая агрессивность. Субъекты и объекты), В. І. Полтавець, С. В. Жабокрицького (Агрессивное поведение при расстройствах личности), Ф. С. Сафуанова (Психология криминальной агрессии), Дж. Хілла, Б. Моена (Расстройства поведения детского и подросткового возраста), К. Бартола (Психология криминального поведения). У науковій літературі з кримінального права, криминології та психології значна увага приділялась проблемам, пов'язаним із проявами агресії та жорстокості під час вчинення злочину, а також дослідження окремих складів злочинів і кваліфікуючих ознак, що містять такі поняття. Слід виділити праці Ю. М. Антоняна, С. В. Бородіна, Л. А. Волошиної, В. М. Кудрявцева, І. П. Портнова, Г. І. Чечеля. Питання агресивності та жорстокості в поведінці особи досліджували фахівці в галузі психології та психіатрії: С. Н. Єніколопов, З. Фрейд, Х. Хекхаузен.

У контексті досліджуваних питань становить інтерес комплексне дослідження соціальної обумовленості жорстокості та вчинення злочину, яке було проведено під керівництвом академіка А. П. Закалюка у 1989 р. [1]. Воно стосувалось кримінально-правових, криминологічних, психологічних, психофізіологічних складових злочинів, які вчиняються з особливою жорстокістю. Загальні висновки обумовленості мотивації жорстокості полягали в такому: по-перше, жорстокість безпосередньо пов'язана з основним мотивом злочину, відіграючи роль засобу досягнення мети; по-друге, жорстокість визначається сталим, ворожо-агресивним ставленням до людей, яке в певній ситуації посилюється соціальними чи індивідуальними чинниками; по-третє, типовий механізм формування готовності до жорстоких проявів у поведінці та її реалізації у кримінальній формі складається з різних ланок, змісту й походження, які в сукупності здатні пояснити обумовленість жорстокості під час вчинення злочину. Згодом ці проблеми були піддані ґрунтовному аналізу в дослідженні Ю. М. Антоняна [2]. Російські вчені Л. А. Андреева і П. Ю. Константинов досить детально розглянули теоретичні та практичні питання, пов'язані з впливом жорстокості злочинної поведінки на кримінальну відповідальність.

Аналіз проблематики агресії й жорстокості у поведінці неповнолітніх виконується в межах дисертаційного дослідження, в контексті основних положень Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, схваленої Указом Президента України від 24.05.2011 р. № 597/2011, Концепції розвитку криминологічної науки в Україні на початку ХХІ ст., рекомендацій Координаційного бюро з проблем криминології Академії правових наук України та Криминологічної асоціації України.

Постановка завдання. У межах наукової статті досліджуються фактори формування агресивності й жорстокості у поведінці неповнолітніх, особливості їх проявів при вчиненні злочинів з метою подальшого обґрунтування основних напрямів запобігання й протидії суспільно небезпечній активності неповнолітніх.

Результати дослідження. У науковій літературі агресивність розглядається як властивість особи, що полягає у спричиненні шкоди іншій людині, а жорстокість і особлива жорстокість – як властивість особистості, пов'язана з усвідомленим спричиненням шкоди іншим особам у вигляді страждань різної глибини та тривалості. Жорстокість і особлива жорстокість характеризуються підвищеною суспільною небезпечністю.

Аналізуючи чинники, які обумовлюють поведінку в підлітковому віці, важливо зазначити, що особа значною мірою здатна керувати своєю поведінкою, виконувати вимоги, які сама до себе пред'являє, та завдання і мету, які перед собою ставить.

Суб'єктивними факторами, що сприяють вибору неповнолітнім агресивних форм поведінки, можуть виступати психічні аномалії, які не виключають осудності. Хронічні психічні захворювання також можуть викликати прояви жорстокості й агресії, наприклад у хворих на епілепсію спостерігається різка зміна настрою, вороже й агресивне ставлення до оточуючих.

Серед факторів, які сприяють вибору неповнолітнім агресивних форм поведінки, виділяють недостатню впевненість у собі й низьку самооцінку, страх як особистісну установку, прагнення до самоствердження, завоювання авторитету, жагу влади [3]. Прагнення неповнолітніх до самоствердження шляхом учинення агресивних дій може бути пов'язано з незадоволенням власним соціальним статусом. Тому агресія, агресивність і жорстокість може виступати як спосіб компенсації, коли приниження іншого підвищує самооцінку у власних очах. Низька самооцінка робить таких осіб вкрай чутливими до критики, яка розцінюється як образа, що в подальшому призводить до насильства над особою, котра критикує. А завищена оцінка, коли вона не збігається з оцінкою оточуючих, також може бути підґрунтям до агресивної поведінки. Навіть незначна образа, навіть ненавмисний штовхан може викликати в такої неповнолітньої особи агресивну реакцію.

Так, Апеляційним судом м. Києва було розглянуто кримінальну справу за обвинуваченням неповнолітніх К. і С., які 30 липня 2006 р., близько 20.30, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, біля станції метро "Мінська" у м. Києві вживали пиво. Потерпілий, який проходив біля хлопців, зачепив К. плечем. На цьому ґрунті між К. та потерпілим виник конфлікт, у ході якого неповнолітні запропонували відійти на територію дитячого садка на пр. Оболонському, 15в, для з'ясування стосунків. На території садочка хлопці збили з ніг потерпілого, били його руками, ногами. Коли він знепритомнів, зняли з нього одяг і продовжили побиття, також били по тулубу розбитими пляшками. Від отриманих травм потерпілий помер.

Об'єктивними факторами, що сприяють формуванню в поведінці неповнолітніх мотивації до агресії, насильства й жорстокості, виступають економічні та соціальні умови життя суспільства: економічна нестабільність, криза, безробіття, різкий поділ на багатих та бідних, що супроводжується демонстрацією у ЗМІ яскравого стилю життя.

Поряд із цим зниження моральних вимог особи до себе та суспільства до конкретного індивіда, втрата культурних і духовних цінностей, зниження особистої відповідальності значною мірою сприяє формуванню агресивної та жорстокої поведінки неповнолітнього.

Останнім часом значна увага приділяється сім'ї дитини з агресивними проявами у поведінці. Як правило, діти в таких сім'ях стають учасниками постійних конфліктів, бійок між батьками, жертвами насильства з боку близьких родичів. На формування агресивної поведінки дитини як захисної реакції на навколишнє середовище впливають: асоціальна поведінка батьків, зловживання алкоголем, наркотиками, низький матеріальний рівень забезпечення в родині, низький авторитет батька та несприйняття його дитиною, неповага до дитини. Відсутність дбайливого, лагідного та люблячого ставлення матері до дитини у ранньому віці, як зазначає Д. Віннікот, сприяє формуванню агресивності й інших негативних відхилень у поведінці неповнолітнього в майбутньому [4, 243–251].

У м. Дніпродзержинську Дніпропетровської області 9-річний Віталій К. вчинив суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 115 КК. Віталій завдав численні удари палицею та металевим прутом потерпілому, який перебував у нетверезому стані, і з яким мати дитини вживала спиртні напої. Щодо випадку скоєння учнем 2-го класу СЗШ № 25 Віталієм К. правопорушення, яке має ознаки злочину, управління освіти і науки в Дніпродзержинській міській раді провело службове розслідування. За інформацією управління, Віталій К. проживає у багатодітній малозабезпеченій родині, 2 роки навчався у першому класі (за заявою матері й у зв'язку зі станом здоров'я). Сім'я перебуває на шкільному обліку та обліку ССД Дніпровського району у зв'язку з тим, що мати недостатньо уваги приділяє вихованню дітей, зловживає спиртними напоями, умови проживання антисанітарні. Діагностичне обстеження визначило, що хлопчик ставиться до себе як до важливої, значущої в сім'ї людини, бо батьки покладають на сина певні обов'язки, що не відповідають його вікові. Водночас у дитини не сформовані навчальні здібності, хлопчик не вміє читати, писати під диктовку. За підсумками поглибленого медичного обстеження встановлено діагноз: педагогічна занедбаність, механічна дислалія. Співбесіда із соціальним педагогом-психологом показала, що Віталій перебуває у стані тривоги та страху, відчуває недовіру до людей, потребує захисту. Агресія дитини має захисний характер і виступає проявом внутрішнього емоційного неблагополуччя, негативних переживань. У психолого-педагогічній характеристиці відзначено доброзичливе й шанобливе ставлення до дорослих, дотримання навчальної дисципліни, охоче виконання доручень вчителів, у майбутньому дитина мріє стати міліціонером. Класний

керівник у характеристиці зазначає, що хлопчик добрий, не агресивний, у деяких випадках стає мовчазним і замкнутим, з бажанням ходить до школи.

За теорією К. Хорні, період дитинства відповідають дві потреби: потреба задовольняти та потреба у безпеці [5, 187–198]. Потреба задовольняти охоплює всі основні біологічні складові: їжа, відпочинок тощо. Віддаючи належне біологічним потребам у забезпеченні фізичного виживання, К. Хорні не вважала, що вони відіграють основну роль у формуванні особистості. Головною залишається потреба в безпеці, коли основоположним мотивом виступає потреба в любові, ніжності, захищеності від небезпеки або ворожості. Цілком можна погодитися з думкою К. Хорні, що в задоволенні цієї потреби дитина значною мірою залежить від батьків, а в період раннього дитинства – повністю. Тому, коли батьки люблять, захищають дитину, у неї формується мотивація до соціально прийнятної позитивної поведінки. Коли ж батьки байдуже ставляться до потреби дитини в безпеці чи навіть самі становлять для неї небезпеку, можливе патологічне формування особистості дитини. Окремі моменти в поведінці батьків можуть фруструвати потребу дитини в безпеці: насмішки, образливі жарти, нестійка, агресивна поведінка, невиконання обіцянок, відкрита перевага братам і сестрам. Основним результатом подібної поведінки батьків стає розвиток у дитини базальної ворожості. У випадку, коли дитина, з одного боку, залежить від батьків, з іншого – має до них почуття образи, страху, безпорадності, виникає конфлікт, що приводить у дію механізм психологічного захисту. Метою психологічного захисту є пригнічення почуття ворожості до батьків задля виживання. Почуття пригніченості у стосунках із батьками відбиваються і на стосунках з іншими людьми. У подібних випадках у дитини спостерігається базальна тривожність, відчуття самотності, безпорадності перед потенційно небезпечним світом [6, 81–98; 7, 47–63].

Досліджуючи агресію та жорстокість у поведінці дітей і підлітків, В. З. Задорожний виділяє три групи сімей: 1) агресивні, в яких один з батьків агресивний, існує багато конфліктів, що породжують тенденцію до агресивності та злочинності; 2) неагресивні, в яких батьки не агресивні та мало сімейних конфліктів, дітей не карають; діти в цих сім'ях не виявляють нахилів до агресії; 3) дітей суворо карають, сімейних конфліктів мало, але діти піддаються фізичним покаранням [8, 21–42].

У науковій літературі одне з провідних місць у формуванні агресивності та жорстокості в поведінці дитини і підлітка відводиться фізичним покаранням [9–13]. Результати досліджень свідчать про безпосередній вплив фізичних покарань на подальшу поведінку неповнолітнього. Р. Берон встановив, що покарання сприяє зниженню агресії тільки в тих хлопчиків, які себе повністю ідентифікують із батьками. А за відсутності такої ідентифікації покарання стійко асоціюється з агресією, що в подальшому детермінує жорстокість у поведінці дитини [14]. У сучасній західній науці загальноприйнята думка, що покарання батьків виступає певною моделлю для формування подальшої поведінки дитини. Вважається, що мінімальне покарання може сприяти формуванню альтернативної агресії зразків поведінки дитини (на протигагу повному виключенню покарання або застосуванню його в надмірно жорсткій формі) [15, 298–304]. Водночас інші дослідники наголошують, що значення фізичного покарання дитини у розвитку негативних психологічних явищ переоцінюється, натомість порушення сімейного функціонування в цілому має вирішальне значення. Більше того, жорстоке покарання в дитинстві сприяє виникненню тривожних станів, аж до появи аутоагресивних тенденцій у дорослому віці [16, 715–721, 920]. Встановлено, що фізичне покарання в неагресивної дитини придушує агресію, а в агресивної – посилює та сприяє формуванню обопільних агресивних стосунків між батьками й дітьми, що в подальшому стає причиною розвитку в дитини агресивних форм девіантної активності [10; 15, 294–296].

На думку багатьох учених, насильство, яке широко й відкрито демонструється у ЗМІ, стимулює людину, й особливо підлітків, до проявів агресивної активності [17]. Сучасні кінострічки не просто містять сцени бійок, убивств та насильства, такі сцени детальні та яскраві. Телешоу також доволі широко показують насильство, сварки, бійки між людьми. За приблизними підрахунками Р. Блекборна, дитина до моменту закінчення школи стає свідком 8000 вбивств і понад 100 000 інших актів насильства, що демонструються лише по телебаченню, не враховуючи життєвих сцен насильства та жорстокості [18].

У теоріях впливу ЗМІ на поведінку пояснюється, чому насильство відбивається на поведінці людини або збільшує вірогідність агресивних проявів: спостереження насильства закладає навички та навчає дитину-глядача насильницької поведінки через механізм наслідування; діти й підлітки засвоюють уже готові сценарії жорсткої поведінки, агресії та насильства через засоби масової інформації. А в подальшому окремі події життя дитини пробуджують ці спогади і генерують агресію й жорстокість. Таким чином, зв'язок особистості дитини та різноманітних факторів, що детермінують неприйнятну агресивну поведінку, очевидний. Виникають певні об'єктивні труднощі прогнозу та вибору заходів запобігання і протидії насильницькій поведінці неповнолітніх та її психолого-педагогічної й медико-психіатричної корекції.

Висновки. Теоретичний аналіз кримінологічної, медичної, психолого-педагогічної літератури стосовно проблеми агресії та жорстокості в поведінці неповнолітніх дозволив зробити висновок, що схильність до насильства, жорстокість і агресивність як властивості особистості формуються переважно в період ранньої соціалізації: у дитячому та підлітковому віці.

Неблагополуччя родини формує соціально неприйнятну активність неповнолітнього. Відсутність належного соціального захисту значною мірою сприяє формуванню жорстокості в поведінці неповнолітнього. ЗМІ також значною мірою сприяють проявам агресії та жорстокості в поведінці дитини. Виходячи з того, що жорстокість, агресія формується у процесі соціалізації дитини, через соціальні

інститути суспільства, ефективно запобігання та протидія такій негативній активності неповнолітнього повинна відбуватись теж через соціальні інститути.

Таким чином, проблеми насильства, злочинної жорстокості й агресії, фактори й умови, що сприяють їх формуванню, потребують глибокого і всебічного вивчення з метою розробки комплексної системи запобіжних заходів з боку держави (її соціальних інститутів сім'ї, освіти, інституту культури та виховання, економічного, політичного інститутів), суспільства й громади.

Література

1. Преступления, совершаемые с особой жестокостью: итоги исследования / рук. автор. кол. А. П. Закалюк. – К., 1989.
2. Антонян Ю. М. Жестокость в современном обществе / Антонян Ю. М. – М., 1991.
3. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль : пер. с англ. / Берковиц Л. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
4. Winnicott D. W. Collected Papers / D. W. Winnicott // Tavistock Publications. – London, 1958. – P. 243–487.
5. (Horney K.) Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ : пер. с англ. / (Horney K.) Хорни К. – М. : Прогресс, 1993. – 480 с.
6. (Horney K.) Хорни К. Наши внутренние конфликты / (K. Horney) К. Хорни // Психоанализ и культура : пер. с англ. – М. : Юрист, 1995. – С. 7–190.
7. (Bandura A.) Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений : пер. с англ. / (A. Bandura, R. Walters) А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Апрель Пресс, 1999. – 512 с.
8. Задорожный В. К. Особенности агрессивного поведения подростков с расстройствами личности : дис. ... канд. мед. наук / Задорожный В. К. – К., 2006. – 183 с.
9. Агрессия у детей и подростков / под ред. Н. М. Платоновой. – СПб. : Речь, 2004. – 336 с.
10. Детская психиатрия : учебник / под ред. Э. Г. Эйдемиллера. – СПб. : Питер, 2005. – 1120 с.
11. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире : пер. с англ. / под ред. Э. Г. Круга. – М. : Весь Мир, 2003. – 376 с.
12. (Shaffer D.) Шэффер Д. Дети и подростки: психология развития : пер. с англ. / (Shaffer D.) Шэффер Д. – СПб. : Питер, 2003. – 976 с.
13. Хаустов М. М. Принципы надання психіатричної допомоги правопорушникам молодого віку з розладами особистості / М. М. Хаустов // Арх. психіатрії. – 2004. – № 1. – С. 77–79.
14. (Baron R. A.) Бэрон Р. А. Агрессия : пер. с англ. / (Baron R. A.) Бэрон Р. А. – СПб. : Питер, 1997. – 336 с.
15. (Bartol C.) Бартол К. Психология криминального поведения : пер. с англ. / Бартол К. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.
16. (Carson R.) Карсон Р. Анормальная психология : пер. с англ. / (Carson R., Butcher J., Mineka S.) Карсон Р., Батчер Дж., Минека С. – СПб. : Питер, 2004. – 1168 с.
17. (Taylor S.) Тейлор Ш. Социальная психология : пер. с англ. / (Taylor S., Peplau L., Sears D.) Тейлор Ш., Пипло Л., Сирс Д. – СПб. : Питер, 2004. – 768 с.
18. (Blackburn R.) Блэкборн Р. Психология криминального поведения : пер. с англ. / Блэкборн Р. – СПб. : Питер, 2004. – 496 с.